

FEMINISTIČKE NEVOLJE S BALKANOM¹

Feminist troubles with the Balkans

ABSTRACT The paper analyses writings of Slavenka Drakulić and certain number of other feminist writers from ex-Yugoslavia aiming to answer to the following questions: first, how much and in what way the discourses on ex-Yugoslavia, Balkans, (post)socialism, nationalism and war have been produced by local feminists and/or imported from the West; second, have these discourses been overlapping with local feminist discourses about masculinity and femininity and how.

KEY WORDS feminism, postsocialism, Balkans, balkanism, war, masculinity, femininity

APSTRAKT U tekstu se analizira pisanje Slavenke Drakulić i manji broj drugih feminističkih radova nastalih na prostorima bivše Jugoslavije s ciljem da se odgovori na dva pitanja: kao prvo, koliko su i na koji način diskursi o bivšoj Jugoslaviji, Balkanu, (post)socijalizmu, nacionalizmu i ratu proizvedeni od strane lokalnih feministkinja, a koliko preuzeti sa Zapada; kao drugo, na koje se načine ti diskursi prepliću sa lokalnim feminističkim diskursima o muškosti i ženskosti.

KLJUČNE REČI feminizam, postsocijalizam, Balkan, balkanizam, rat, muškost, ženskost

Pitanje koje postavljamo u ovom tekstu vezano je za stanje feminističke analize na prostorima bivše Jugoslavije. Zanima nas, naime, da li i u kojoj meri feministički diskursi sa prostora bivše Jugoslavije proizvode i reprodukuju predstave o Balkanu koje dominiraju feminističkim i širim akademskim diskursom na Zapadu.

Prostori bivše Jugoslavije se vekovima bore sa svojom pripadnošću Balkanu. Ovde nije reč ni samo ni pre svega o geografiji. Mnogo važnije od same geografije su asocijacije koje ona budi. Drugim rečima, ovde je reč o onome što su Bakić-Hayden & Hayden (1992) nazvali 'simboličkim kontinentom' Balkana.

Taj simbolički Balkan – u kojem su, pored Albanije, Grčke i Turske najčešće figurirale Bosna i Srbija, ali i ostale zemlje bivše Jugoslavije – pojavio se prvo u

klasičnoj zapadnoevropskoj putopisnoj literaturi² a onda postao miljenče različitih etnografskih studija, kao što su, na primer, studije o porodičnoj zadruzi.³ U tim ranim radovima, predstave o patrijarhalnom, tradicionalnom, ruralnom, civilizacijski zaostalom, podjednako mističnom i zastrašujućem Balkanu se strukturalno, a delimično i sadržajno, umnogome poklapaju sa orijentalističkim predstavama o Istoku (Said, 1978). U svojoj kritici tih predstava, Todorova (1997) međutim, pronalazi nekoliko značajnih sadržinskih razlika između klasičnog orijentalizma, s jedne strane, i – kao što ga ona naziva – balkanizma, s druge strane. Jedna od razlika je u tome što je Orijent najčešće predstavljen kao neevropska drugost, dok se Balkan najčešće prikazuje kao drugost iznutra, kao ‘nedovršena Evropa’. Druga, za ovaj rad posebno značajna razlika je u tome što se, kako Todorova tvrdi, Orijent najčešće predstavlja kroz žensku seksualnost i s njom povezano nasilje nad ženama, dok se Balkan pretežno predstavlja kroz tradicionalne principe muškosti uz gotovo potpuno odsustvo žena. Predstave o balkanskom muškarcu kreću se u rasponu od plemenitog divljaka do primitivnog divljaka. Na primer, u navedenom radu Rebecce West (vidi napomenu 1) opisi tradicionalnih i patrijarhalnih, ali plemenitih slovenskih muškaraca su, kao što primećuju Bjelić i Cole (2003), zasnovani na nizu nedostataka-nepriustava (industrije, tehnologije, vlade), dok se u mnogim drugim radovima slovenski muškarci opisuju kao krvožedni te se porede sa ‘divljacima Afrike’ (Allcock, 1991).

Iako su tradicionalizam i patrijarhalnost dugo bili odrednice socijalističke Jugoslavije u evropskim etnografskim radovima, tokom hladnog rata bivša Jugoslavija je postala interesantna kao treći put u socijalizam, simbolizovan samoupravljanjem i pokretom nesvrstanih. Ovakva slika se nije lako uklapala u zapadnoevropske predstave o primitivnom Balkanu, a još manje u predstave o totalitarno-komunističkim državama sovjetskog bloka. Socijalistička Jugoslavija je dakle tokom hladnog rata proučavana kao specifičan slučaj koji više nije pripadao niti klasičnim studijama Balkana, niti klasičnim studijama komunizma.

Početak 1990-ih, sa ratom koji je doveo do njenog raspada, socijalistička Jugoslavija, ili bolje reći njeni pojedini delovi,⁴ odjednom ponovo ulaze u balkanističke diskurse različitih akademskih i političkih krugova, a naročito medija. Istovremeno, ona postaje novopridodati deo bivših hladnoratovskih diskursa o Istočnoj Evropi, i to baš u momentu kad hladni rat nestaje a Istočna Evropa se transformira. Nasilje, rat i fragmentacija su simbolički povezali prostore bivše Jugoslavije sa Balkanom, a nacionalizam kao vrsta kolektivizma povezuje je sa istočnoevropskim totalitarizmom, sa svetom iza ‘gvozdene zavese’ u kome je individua podređena očinskoj figuri vođe.

Nasilje, rat i fragmentacija Jugoslavije, s jedne strane, i izlazak istočnoevropskih zemalja iz komunizma s druge strane, dovode do toga da se Balkan odjednom poistovećuje gotovo isključivo sa prostorima bivše Jugoslavije, a druge

zemlje se, posebno bivše socijalističke, koje geografski pripadaju ovom prostoru, iz njega isključuju (Todorova, 1997).

Istovremeno i slično gore opisanom procesu, rat u socijalističkoj Jugoslaviji uvodi balkanizam u zapadnoevropsku i američku feminističku literaturu. Najcitiraniji feministički radovi o jugoslovenskom ratu, kao što su, na primer, mnogobrojni tekstovi MacKinnon⁵ i knjiga Stiglmayerove (1993) *Masovna silovanja: rat protiv žena u Bosni i Hercegovini*, prihvatili su u ogromnoj meri predstave o Balkanu koje su u to vreme dominirale politikom i medijima. Tu je Balkan simbol ne samo patrijarhalnosti, zaostalosti i tradicionalizma već i neviđenog primitivizma i nasilja. Orientalističke predstave su takođe ponovo prisutne, posebno u tekstovima o muslimankama, žrtvama silovanja, koje se prikazuju ne samo kao duboko tradicionalne i patrijarhalne nego i kao dodatno viktimizirane od strane svoje lokalne zajednice koja im navodno uskraćuje pomoći i/ili ih odbacuje.⁶

Prihvatanje ovih dominantnih diskursa o Balkanu dovodi do promena u zapadnom feminističkom analitičkom pristupu jugoslovenskoj stvarnosti. Te promene odvijale su se na tri različite, mada međusobno povezane ravni.

Kao prvo, za razliku od klasične zapadne feminističke literature o Prvom i Drugom svetskom ratu, koja se bavila ekonomskim, socijalnim i političkim angažmanom žena (a posebno njihovim ulaskom u sfere društvenog života koje su im do tada bile nedostupne, kao, na primer, zapošljavanje u određenim industrijskim granama), u fokusu zapadne feminističke literature o jugoslovenskom raspadu je prevashodno žena kao žrtva rata. Partizanka iz Drugog svetskog rata, kao emancipovana i politički i socijalno angažovana (mlada) žena, ili žena koja kroz učešće u ratu osvaja nove prostore socijalne moći zaboravljena je. Novi simbol rata je starica izbeglica ili silovana mlada žena, gotovo devojčica. Angažovana žena ili više uopšte ne postoji u analizama rata, ili postoji jedino i isključivo ukoliko je (već bila, ili upravo postala) antiratna feministkinja.⁷

Druga promena se ogleda u feminističkom pristupu jugoslovenskom socijalizmu i postsocijalizmu. Klasična zapadna feministička literatura je proučavala jugoslovenski socijalistički projekat ženske emancipacije analizirajući kako njegova dostignuća tako i njegova ograničenja.⁸ Nakon 1989-te godine, feministička proučavanja postsocijalizma usredsređena su na prebrojavanje ekonomskih i političkih gubitaka do kojih je došlo kapitalističkom repatrijarhalizacijom⁹ bivših socijalističkih društava¹⁰. Na taj način, ovde je u velikoj meri kreirana slika o ženi kao žrtvi i gubitnici u 'tranziciji'. Zemlje bivše Jugoslavije se, međutim, izuzetno retko pojavljuju u studijama postsocijalizma. Činjenica da je na bivše jugoslovenske prostore postsocijalizam – tj. kapitalizam – došao kroz rat dovodi do toga da se 'tranzicija' umnogome gubi kao predmet feminističke analize bivše Jugoslavije na Zapadu¹¹. Samim tim su i kompleksne veze koje postoje između postsocijalističke

‘tranzicije’ i ratnih i posleratnih procesa u prostorima bivše Jugoslavije odsutne iz feminističkog izučavanja.

Najzad, kroz fokus na nacionalizam i njegovu vezu za ratno nasilje, pojam etniciteta postaje jedan od najznačajnijih pojmova u teorijskim raspravama o raspadu socijalističke Jugoslavije. Pojam građanina – inače prisutan u studijama državno-političkih sistema, ideologija i nacionalnih država na Zapadu, koji je ranije dominirao feminističkim proučavanjima nacionalizma i nacionalne države, i koji polako ulazi u proučavanje istočnoevropske ‘tranzicije’ – umnogome je odsutan i zamenjen etnicitetom kad su u pitanju studije država nastalih kroz raspad bivše Jugoslavije.¹² Nadalje, etnicitet kao kategorija briše sve ostale analitičke kategorije društva (posebno: klasu) inače prisutne u analizama. Konačno, etnicitet kao pojam je u ogromnom broju feminističkih studija ukorenjen u rat i nasilje, što ga isključivo određuje kao kategoriju šovinističko-kolektivnog identiteta, brišući sva ostala moguća značenja.

Uzimajući u obzir ove promene u zapadnom feminističkom pristupu Jugoslaviji, nas interesuju dve stvari: kao prvo, koliko su i na koji način ti diskursi o bivšoj Jugoslaviji, Balkanu, (post)socijalizmu, nacionalizmu i ratu proizvedeni od strane lokalnih feministkinja, a koliko preuzeti sa Zapada; kao drugo, na koji se način ti diskursi prepliću sa lokalnim feminističkim diskursima o muškosti i ženskosti. Fokus naše analize je prvenstveno na jednoj autorki – Slavenki Drakulić. Uz to smo uključile mali broj ostalih radova naših autorki objavljenih na engleskom jeziku u priznatim međunarodnim feminističkim časopisima. Naša selekcija nije niti sistematska niti iscrpna, ali se nadamo da će ova analiza biti relevantna i za razumevanje širih akademskih i političkih diskursa na prostorima bivše Jugoslavije tokom 1990-ih. Ovde imamo na umu pre svega dve vrste akademskih diskursa: 1. one koji su u svojoj inače opravdanoj kritici militantnih nacionalizama i s njima tesno povezanih projekata nastanka (jedno)nacionalnih država (tzv. “nation state”), često nekritički preuzimali od svojih zapadnih kolega ne samo njihova (neadekvatna) tumačenja aktualnih socijalno-političkih događanja u bivšoj Jugoslaviji nego i rešenja neprimerena kako lokalnom kontekstu i istorijskom trenutku tako i unutrašnjoj logici procesa koji su bili u toku; 2. one koji su proizvodili oportuna, balkanistička tumačenja predratne, ratne i posleratne realnosti na ovim prostorima koja su zatim preuzimana na Zapadu.

Cilj nam je ne samo da utvrdimo određenu sliku društvene stvarnosti proizvedenu u ovim radovima već i da ukažemo na mehanizme i postupke pomoću kojih je ta slika kreirana.

Orijentalizam, totalitarizam, balkanizam

Ako je ikad postojalo ‘feminističko lice’ socijalističke Jugoslavije, to je bilo lice Slavenke Drakulić. Nazivana ‘Simone de Beauvoir Istočne Evrope’ i ‘Gloria Steinem socijalizma’, Slavenka Drakulić je od ranih 1990-ih ne samo prepoznatljivo ime već i neosporeni autoritet čijoj se reči na Zapadu verovalo najpre u vezi sa pitanjima socijalizma, a kasnije rata, na prostorima bivše Jugoslavije. Njene knjige su redovno prevedene na engleski jezik, a knjižare po Evropi, po pravilu, imaju po nekoliko njenih naslova na policama. Upravo zato što je jedna od na Zapadu najčešće objavljivanih, citiranih i slavjenih feministkinja sa bivših jugoslovenskih prostora, njeni radovi su posebno značajni za našu analizu. Ono što tom analizom želimo da učinimo nije da osporimo značaj Drakulićke za jugoslovenski feminizam 1980-ih, nego da ukažemo na silinu kojom su zapadnoevropski hladnoratovski i balkanistički diskursi postali sastavni deo njenih radova o Jugoslaviji posle 1990-te. Preobražaj u njenim radovima i pristupu bio je postepen, i ne bez trzavica. Završni rezultat, međutim, postao je za feminizam na bivšim jugoslovenskim prostorima bolan i porazan.

U knjizi *How We Survived Communism and Even Laughed (Kako smo preživeli socijalizam pa se čak i smejali; 1992)*, S. Drakulić govori o Istočnoj Evropi i između ostalog kaže:

‘Politički sistem može se promeniti preko noći, a odmah za njim i društveni život. Međutim, karakter ljudi koji je oblikovan komunističkim režimima mnogo je teže promeniti. Određeni sistem vrednosti, način razmišljanja i poimanje sveta su tako duboko utelovljeni u ljudske karaktere da je teško i zamisliti koliko će vremena biti potrebno za isterivanje (u engleskom originalu: *egzorcizing*) ovakvog načina življenja’ (str. xxv, podvukle RD & DŽ).

‘[U] totalitarnom društvu pojedinac mora da bude u direktnom odnosu sa strukturama moći; to se ne može izbeći. Zbog toga politika nikad ne može da postane apstrakcija. Ona opstaje kao opipljiva, surova sila koja upravlja svakim aspektom naših života – od toga šta jedemo do toga kako živimo i gde radimo. Poput bolesti, poput kuge i epidemije, ona ne šteti nikoga’ (str. 17).

Ove uvodne metafore, kojima se komunizam demonizuje i predstavlja kao bolest, protežu se celom knjigom. S. Drakulić kasnije poredi prelazak iz socijalizma u postsocijalizam sa uklanjanjem tumora (str. 40) iz bolesnog organizma i opisuje komunizam kao ‘smrtonosnu bolest’ (str. 74). ‘Gvozdena zavesa’ je za nju neosporna činjenica, prisutna ne samo u politici već i u osećanjima ljudi (str. 122). Stara, dobro poznata metafora o Istočnoj Evropi kao zatvoru je takođe prisutna. Opisujući svoje putovanje u Njujork, S. Drakulić kaže:

‘Dobro je doći ovde i videti [svojim očima]; za zatvorenika putovanje [u Njujork] ima vrednost samo po sebi’ (str. 122; podvukle RD & DŽ).

Svi gore navedeni citati opisuju istočnoevropski socijalizam uopšte i ne odnose se na Balkan. Time se S. Drakulić, u ovom radu, uklapa u akademski trend Zapada, u kojem su diskursi o Istočnoj Evropi i diskursi o Balkanu razdvojeni, mada su neke od socijalističkih zemalja geografski pripadale Balkanu.

Odrediti mesto socijalističke Jugoslavije u ovom radu, međutim, mnogo je komplikovanije. S. Drakulić očigledno ne uspeva da razreši napetost između vlastitog iskustva jugoslovenskog socijalizma, s jedne strane, i dominantnih, hladnoratovskih, zapadnih predstava o istočnoevropskom socijalizmu/komunizmu kao totalitarnom sistemu koji proizvodi pasivne pojedince ispranih mozova. Kao rezultat, dešava se da S. Drakulić iznosi, jedan pored drugog, kontradiktorne stavove, kao na primer u svom doprinosu knjizi Nanette Funk i Madge Mueller o postsocijalizmu objavljenoj 1993-će:

‘[N]ova generacija žena rođenih i odraslih u komunističkoj Jugoslaviji nije se ustručavala da ospori zvaničan stav o statusu žena i da ukaže na nesklad između marksističke teorije [o ženskoj emancipaciji] i društvene stvarnosti’ (Drakulić, 1993: 127).

Već na sledećoj strani, međutim, S. Drakulić osporava jugoslovenskim ženama umeće političkog organizovanja i socijalnog angažmana:

‘[Ž]ene treba da nauče da budu [socijalno] angažovane, a ne da čekaju, kao što su ih učili u sistemu u kojem sve dolazi odozgo, da vlast radi za njih’ (ibid, str. 128).

Ovo paternalističko negiranje političke delatnosti i angažmana, sada direktno primenjeno na žene i na Jugoslaviju, već je prisutno u prethodno citiranom radu vezanom za Istočnu Evropu, gde S. Drakulić izgleda zaboravlja da je upravo politički angažman civilnog društva doveo do političkih promena, i poučava građane:

‘Demokratije nije nekakav neočekivani poklon koji se dobija bez truda. Za nju se mora boriti’ (Drakulić, 1992: xxv).

U knjizi *Balkan Express – Fragments From The Other Side Of War Balkan ekspres – fragmenti sa druge strane rata* (1993a) S. Drakulić se bori sa sličnim kontrastima. Knjiga je opet puna kratkih eseja, ali ovoga puta o ratu. I u njoj se muškarci i žene, građani i žrtve, socijalizam i Balkan, prepliću u protivrečijima. S. Drakulić u jednom momentu navodi da je ‘šansa [građana] da postanu zrela, politička bića uništena samo zato što su rođeni pod komunizmom’ (Drakulić 1993a: 13). Ona kaže da Jugosloveni nisu ništa znali ‘o mržnji, rivalitetu i krvoločnosti koje su delile narode na Balkanu kroz istoriju (str. 49), da su im mozgovi bili isprani (str. 129) tako da nisu verovali da je etnicitet važan. U isto vreme ona govori o

neracionalnosti koja preti da eksplodira (str. 7) o demonima 'u nama' (str. 9). U tim slikama mešaju se zapadni stereotipi o komunizmu sa stereotipima divljeg Balkana. Ali, sasvim suprotan balkanizmu jeste način na koji Drakulić piše o vojnicima tog podneblja karakterisanog istorijom etničke mržnje.

Mladići i muškarci o kojima S. Drakulić piše ili su već ratovali, ili kreću u rat. Oni zavide ženama: 'Blago tebi' govori sedamnaestogodišnjak, 'ti si žena, ti ćeš samo morati da brineš o ranjenima. Ja ću morati da se borim. Hoćeš li doći na moj pogreb?'. Ti muškarci i mladići govore de je u ratu najteže ubiti čoveka (str. 65) i gledati kako se drugovi iz detinjstva prebijaju na smrt (str 100/101). Priče o njima su pune tuge, rezignacije i poštovanja, kao da je autorka već na njihovom pogrebu, kao da su svi umrli romantičnom smrću, svi nevini, i kao da je svima oprošteno. Jedini kome Drakulić ne oprašta u *Balkan Express*-u je hrvatski predsednik Tuđman, o kojem piše sa gorčinom i sarkazmom.

Deset godina kasnije, slika bivše, socijalističke Jugoslavije i njenih građana, žena i muškaraca, civila i vojnika, mnogo je kompaktnija, bez protivrečnosti. Dok u radovima objavljenim početkom devedesetih S. Drakulić još uvek (mada, očigledno, ne i dosledno) pravi razliku između jugoslovenske verzije socijalizma i ostalih socijalističkih sistema u Istočnoj Evropi, u kasnijim radovima ta se razlika sasvim gubi (kao što se u potpunosti gube i razlike između zemalja Istočne Evrope), a rat i vojnici dobijaju drugačija obeležja. To je posebno naglašeno u knjizi o ratnim zločincima: *They Would Never Hurt a Fly (Oni ne bi ni mrava zgazili)* (2004).¹³ Kao što se vidi iz sledećih citata, tu S. Drakulić jugoslovenski socijalizam poistovećuje sa totalitarizmom, da bi ga onda dovela u direktnu vezu sa nacionalizmom, i konačno – s ratom:

'Političari mogu vrlo lako da iskoriste predstave...i emocijama nabijena sećanja ljudi i da na njima grade mržnju. Zato što u totalitarnim društvima...nema prave istorije...Istorija kojoj su nas učili [u školi] – koja zapravo uopšte i nije bila istorija – omogućila nam je da se odrekemo razuma i zamenimo ga čistim emocijama' (Drakulic, 2004: 13).

'Najzad, gde smo mi mogli da se naučimo [individualnoj odgovornosti]. Komunističko društvo je kolektivno društvo, isto kao i nacionalističko, koje ga je zamenilo; [u takvom društvu] ne postoji ideja individualne odgovornosti zato što u njemu ima vrlo malo individualizma' (ibid, str. 86).

'Naciji koja je postala siročić bio je potreban drugi otac. Kada je deset godina nakon [Titove smrti] srušen komunizam, ljudi su postali još dezorijentisaniji, nesigurniji i uplašeniji, gotovo poput dece koja su [prerano] primorana da počnu da žive sama' (str. 112).

Kroz ovu kvazi-analizu uzroka ratova na bivšim jugoslovenskim prostorima S. Drakulić vrši blatantnu reinterpretaciju istorije socijalističke Jugoslavije uklapajući je u velikoj meri u zapadne hladnoratovske predstave o Istočnoj Evropi

iza 'gvozdene zavese' gde je individualizam mislena imenica. Istovremeno, njen tekst nastavlja da reprodukuje klasične balkanističke diskurse u kojima je Balkan predstavljen kao antiteza svemu onome što označava savremenu Evropu (ili – ispravnije rečeno – čime savremena Evropa označava sebe): vođen ne razumom, nego emocijama kao što je mržnja, zarobljen u prošlost ali bez istorije, određen familijarnim umesto političkim sistemom.

Nadalje, ova knjiga u potpunosti prihvata balkanističke predstave u kojima su žene viktimizirane, a muškarci agresivni i primitivni:

'U tom delu sveta muškarci često svoje žene ne tretiraju ništa bolje od stoke. Muškarac je gazda, žena treba da mu se čuteći pokorava, a nije neuobičajeno ni da muškarac tuče svoju ženu da bi je na to podsetio. Silovanje? Šta je uopšte silovanje? Obljubiti ženu kad ti se hoće i kad god poželiš...? Njih trojica su samo htela malo da se zabave s tim devojkama' (str. 53).

Odrednica 'u tom delu sveta' znači da definisano svojstvo ne postoji drugde – a pošto je knjiga originalno pisana na engleskom i za zapadno čitalaštvo, očigledna je Drakulićina pretpostavka koji su to svetovi u pitanju. Opet se, dakle, pojavljuje isti obrazac distinkcije između Evrope i Balkana, ovog puta kroz rodnost – svet muške brutalnosti i nasilja koji sa pomenom stoke asociara ne samo na ruralnu tehnološku zaostalost već i na ruralnost kao simbol najprimitivnijeg (balkanskog) patrijarhata, koji je Evropa kroz modernizaciju i žensku emancipaciju ostavila za sobom. Taj sukob između urbanog i ruralnog je ovde sastavni deo balkanizovane muškosti. Opisujući neke od glavnih aktera ratnih zločina u Bosni, S. Drakulić naglašava njihovo ruralno poreklo, kao da je ono samo po sebi uzrok, ili dovoljno da objasni zločinačku sklonost:

'[Zbog] svog seoskog porekla on je više voleo selo gde se osećao bezbednijim' (str. 83).

'[On] je [poreklom] iz malog sela u Crnoj Gori i nije najbolje razumeo život u gradu' (str. 84).

Ono što se mora dodati jeste da gorenavedeni citat o 'tom delu sveta' i silovanju daje još uže odrednicu od Balkana i balkanskog muškarca - Srbiju, i muškarca definisanog kao Srbin, jer su u pitanju konkretna poglavlja o suđenju trojici Srba za silovanje Muslimanki u Bosni, i o Radovanu Karadžiću, koji je bio vođa bosanskih Srba. Cinična činjenica je da je demonizacija Srba kroz reprezentaciju ratnog silovatelja bila jedna od karakteristika sveopšteg zapadnog, pa i feminističkog pisanja o jugoslovenskom raspadu, kojem su se prve oduprle feministkinje iz Hrvatske – najpoznatija feministkinja Hrvatske koristi se upravo demonizacijom.

Pošto je prostore bivše Jugoslavije definisala kroz istočnoevropski totalitarizam i balkanizam, i time ih suprotstavila demokratskoj, modernoj i

emancipovanoj Evropi, S. Drakulić dodaje toj distinkciji još jednu sasvim neočekivanu sliku:

“U Bosni, Srbiji i Hrvatskoj čovek ne mora nužno da se stidi laganja. Sećam se kako su bez razlike svi zapadni ambasadori, političari i izaslanici bili zapanjeni nakon susreta sa Mladićem, Karadžićem ili Miloševićem: Svi oni bi lagali gledajući Lorda Ovena, Karla Bilta ili Ričarda Holbruka direktno u oči, ili davali časnu reč i potpisivali sporazume nemajući pri tom ni jednog trenutka nameru da ih se pridržavaju. Strancima sa Zapada je trebalo vremena da ovo shvate. Život u postkomunističkim društvima, kao i u komunističkim, utopljen je u kulturu laži. Nema moralnog kodeksa koji bi izrekao upozorenje ‘Ne laži!’ Sasvim suprotno tome, svako može svojim očima videti da se uz pomoć laganja ne samo preživljava već i profitira, a da je poštovanje istine obična glupost” (str. 90).

U gornjem citatu su muškarci (jedini) simbolični nosioci atributa društveno-političkih sistema Komunizma/Istoka/Laži i Zapada/Kapitalizma/Istine, a religija – eksplicitno, kroz jednu od deset božijih zapovesti – pojavljuje se kao direktna odrednica morala i istine, i najznačajnija odrednica razlike dva muška sveta. Ovakve distinkcije su ne samo šokantni referentni okvir za nekoga ko je do juče funkcionisao u sekularnom, socijalističkom, feminističkom referentnom okviru. One su poražavajući poltronističke i oportunističke prema Zapadu, čijem čitalaštvu je knjiga namenjena.

Sasvim je jasno da se u proizvodnji gore opisanih slika (diskursa) jugoslovenskog (post)socijalizma S. Drakulić služi klasičnim zapadnoevropskim metaforama. Kao prvo, ona socijalističku Jugoslaviju poistovećuje sa komunističkim totalitarizmom koji je čini suštinski drugačijom od Zapada. Ova suštinska razlika se dodatno naglašava uz pomoć metafora mraka, bolesti, demonizma, čime se ovom delu sveta osporava prisustvo u zajedničkoj istoriji – istoriji koja je definisana isključivo kao istorija zapadne civilizacije.

Stanovnici Balkana/Istoka su ili zombiji ispranih mozgova, bez vlastite volje, koji ne poseduju kvalitete socijalnog aktera (agency) ili se njihovo socijalno delanje (action)¹⁴ manifestuje jedino kroz destrukciju i nasilje. Dok je u njenim ranijim radovima još i bilo prostora za individualizam i politički aktivizam koji su se ogledali, pre svega, u ženskom i/ili feminističkom suprotstavljanju postojećem poretku stvari, u njenim kasnijim radovima muški podjednako kao i ženski socijalni subjekti postaju potpuno utopljeni u (komunističko i nacionalističko) determinističko poimanje socijalnih aktera. Muškarce, tako, karakteriše, pored brutalnosti, odsustvo političke odgovornosti i individualnosti, dok se žene u tim kasnijim radovima pojavljuju ili kao apsolutne žrtve muškog (seksualnog) nasilja, ili kao izmanipulisane i politički iskorišćene od strane političara muškaraca (kao, na primer, Biljana Plavšić, u Drakulić 2004) ili kao ekstremno manipulativne i patološki žedne vlasti (kao, na primer, Mira Marković, u istoj knjizi).

Ispredajući svoje priče o Istočnoj Evropi i bivšoj Jugoslaviji u kojima su proizvedene gore opisane predstave, S. Drakulić se koristi određenim literarnim i lingvističkim postupcima. Tako se, na primer, u njenoj priči prvo lice jednine – ‘ja’ – i množine – ‘mi’ – redovno prepliću i smenjuju. ‘Ja’ i ‘mi’ komunizma, Balkana, Istočne Evrope, ratova .... ‘Ja’ ima funkciju da proizvede utisak autentičnosti, da ukaže kako je tekst utemeljen na neposrednom, ličnom iskustvu. Ovim postupkom se tekstu koji je literarna fikcija daje privid dokumentarnosti. ‘Mi’, dočarava zajedničko, jedinstveno i uniformisano iskustvo, čime se istovremeno negiraju socijalne, političke i ostale razlike, i na njima zasnovana različita iskustva. Ovaj postupak tekstu daje privid reprezentativnosti. Ta dva postupka omogućavaju autorki da istovremeno govori u ime drugih i da svom govoru dâ autoritet istine. Zanimljivo je, međutim, da se S. Drakulić i u prvom licu jednine i u prvom licu množine najčešće poistovećuje sa žrtvom, tako da su iskustva koja ona predstavlja zasnovana na poziciji žrtve. Problematičnost ovog prisvajanja pozicije i iskustva žrtve – pa samim time i negiranje razlika koje postoje u društvenoj poziciji i moći izbeglice ili silovane žene i autorke – koja ima kako slobodu kretanja tako i potpuno drugačije iskustvo rata i ratnih gubitaka – već je kritikovana u našoj feminističkoj etnografskoj literaturi, pa mi u to nećemo dalje ulaziti.¹⁵ Poistovećivanje sa ženom žrtvom je, međutim, relevantno iz još jednog razloga – žena žrtva muške agresije i ratnog nasilja čini osnovu preko koje se balkanizam dodiruje sa feminizmom. A kao što selekcija radova u sledećem poglavlju pokazuje, tu Drakulićka nije bila usamljena među našim feministkinjama.

Žena žrtva, feminizam, balkanizam

Simbolička funkcija žene žrtve rata u feminističkoj literaturi bivše Jugoslavije nije jednostavna kao što se to čini na prvi pogled. Ona je, s jedne strane, komplementarna predstavama o ženi-mirotvorki, aktivistkinji, i u isto vreme njena suprotnost, u svojoj simboličkoj nemoći i pasivnosti. U isto vreme, ona je i simbolička suprotnost slike militantne, ratnobukačke muškosti. Konačno, žena se javlja i kao polusvesna žrtva podložna ratno-nacionalističko-patrijarhalnoj manipulaciji. U svim tim slučajevima, ženska socijalna delatnost i ženska žrtva se prepliću i uzajamno proizvode, obe zamišljene kao suštinski drugačije od socijalne delatnosti i viktimizacije muškaraca, posebno ako je u pitanju rat.

Antiratno delanje postaje nešto esencijalno žensko, nešto u šta muskarci mogu samo vrlo izuzetno da se uključe, u vrlo specifičnim situacijama, koje se upravo zbog te specifičnosti diskredituju. Tekst Sonje Liht i Slobodana Drakulića (1997) je dobar primer takvog pristupa, pun kontradiktornosti i (neuspele) borbe da se izbegne kako definisanje rata kao muškog principa tako i definisanje antiratnog angažovanja

kao prevashodno osvešćenog ženskog socijalnog delanja. Oni počinju odbacivanjem okoštalih stereotipa:

‘Iako u svim ratovima mnogi muškarci izbegavaju regrutovanje ili dezertiraju, ratovanje je i dalje muški poduhvat. Prema tome, rat je pretežno, ali ni u kom slučaju isključivo – i sigurno ne biološki – muški posao’ (Liht & Drakulić Sl. 1997:5).

Međutim, nastavak je problematičan:

‘Žene u Jugoslaviji su očigledno bile svesnije mogućih posledica etničkih sukoba od muškaraca, pošto žene uglavnom prihvataju ideju da je održavanje porodice njihova odgovornost. Uništavanje porodice ženu stavlja u daleko teži društveni položaj nego muškarca. U tom smislu, moglo bi se reći da je porodica i dalje njen prevashodni izvor identifikacije, dok nacionalizam muškarcima pruža dodatni, širi izvor identifikacije’ (ibid. str. 10).

Mada tekst nagoveštava kritiku, on ženu definiše isključivo kroz okvire patrijarhalnog obrasca društvenog života i njena društvena svest se vezuje ekskluzivno za prihvatanje tih obrazaca. Dok su mnogi feministički tekstovi sa tla bivše Jugoslavije odbijali da prepoznaju i priznaju porodicu kao primarni okvir ženskog socijalnog delanja, ovaj tekst svodi žensko delanje isključivo na okvire porodice. Konačno, sledeći citat ukazuje da autori vide ženskost kao suštinski srodnu antiratnom sentimentu:

”U svim [mirovnim akcijama u Srbiji] žene su bile daleko najbrojniji učesnici. Naravno, izuzetak je ‘pokret’ dezertera i onih koji su izbegavali mobilizaciju. Mora se reći da je i taj pokret bio veoma brojan pošto je 1991. i 1992. stotine hiljada muškaraca odbilo da ide u rat. Na primer, u Aleksincu je nekoliko hiljada vojnih obveznika kolektivno odbilo da pođe izjavivši da to nije njihov rat” (Liht & Drakulić Sl. 1997: 23).

Izuzetnost muškog antiratnog angažovanja ovde je dodatno podvučena upotrebom znakova navoda. Nebrojani drugi feministički radovi nude iste tvrdnje o komparativno brojnijem ženskom antiratnom učešću bez ikakvih empirijskih podataka (koji bi, na primer, mogli da pokažu da li su žene zaista bile mnogobrojnije u masovnim demonstracijama protiv rata u Beogradu).¹⁶ U pozadini takvih tvrdnji često stoje feminističke pretpostavke o ženskosti kao mirotvornom i nenasilnom principu i muškosti kao militantnom i agresivnom principu. Tako, na primer, opisujući susret majki regruta sa vojnim starešinama u Domu garde u Beogradu 1991. godine, Hughes, Mladenović i Mršević (1995), kažu sledeće:

”Nikada ranije nije bilo takve scene u tom muškom prostoru. U pročelju auditorijuma, na podijumu, bili su ‘očevi’ – armijski oficiri. Žene su sedele po celoj sali, razgovarale i jele. U jednom trenutku žene iz jednog sela u Hrvatskoj su prestale da slušaju muškarce na podijumu i počele da pevaju nežnu, tananu, staru

hrvatsku pesmu. Naspram očeva u uniformi i njihovoj striktnoj vojnoj kulturi, glasovi ovih žena su zvučali kao da dolaze iz nekog drugog sveta” (str. 515).

Ovde se kontrast između žena i muškaraca (u ratu) pojačava metaforama (ženske) mekote naspram (muške) rigidnosti, pesme naspram uniformi, odajući radikalnu feminističku dihotomiju: žena/žrtva/mirotvorka – muškarac/agresor/ratnik. Ta je dihotomija prepoznatljiva, najčešće prihvaćena i retko problematizovana od strane feminizma, i umnogome doprinosi poistovećivanju kategorije žene sa kategorijom feminiskinje. Štaviše, postoji pretpostavka o preobražaju ‘žene’ u feminističko ‘ja/mi/nas’, kao u tekstu Zorice Mršević (2000), ‘War Makes us Feminists’ (‘Rat nas pretvara u feministkinje’).

Reference o ‘drugom svetu’ iz gornjeg teksta dodatno podvlači pretpostavku o dva sveta: ženskog (žrtvenog, mirovnog) i muškog (agresivnog, ratnog). Ta dva sveta su ne samo prikazana kao nepomirljiva, nego je ženski svet, svet feminizma na žalost definisan i izgrađen preko sveta balkanizma. Slično se može videti i u sledećem citatu:

‘Jasno nam je da kao mala grupa žena koja stoji na ulicama protiveći se ratu postajemo meta uvreda [prolaznika]. Međutim, mi i dalje stojimo i osećamo se hrabrima. Znamo da ako želimo da se suprotstavimo konceptu nacionalnog identiteta neće nam dati ništa drugo u zamenu; znamo da belce muškarce uče da treba da hrabro umiru u ime svoje nacije. Silovane, ubijene žene niko osim nas neće smatrati hrabrima; znamo da ukoliko želimo da glasno kažemo ko smo i šta želimo nećemo imati na raspolaganju priznate političke modele u okviru kojih možemo da izrazimo vlastito iskustvo, vlastitim rečima. A ipak smo tu’ (Mladenović & Litričin, 1993: 119).

Pominjanje ‘belaca muškaraca’ u gornjem citatu je ekstremni primer automatizma s kojim se u pojedinim domaćim radovima preuzimaju feministički modeli i diskursi nastali u zapadnom kontekstu, određeni vrlo specifičnom istorijom rasizma, i sasvim neprimereni lokalnim prilikama. Ne zato što u lokalnim prilikama nema rasizma (rasizam protiv Roma je očigledan primer), ili zato što rasizam nije u vezi sa rodnošću, nego zato što rasizam u jugoslovenskom ratnom i antiratnom kontekstu – gde su grupe koje se definišu kao glavni akteri rata (Srbi, Hrvati, muslimani) svi belci – nema boju kože kao svoju osnovnu odrednicu.

Taj je očigledni uvoz, međutim, uronjen u nešto što je feministički domaći diskurs: ekskluzivnost koja odvaja ženu/feministkinju od ‘šovinistički i muško-orijentisane opozicionarne ulične rulje’ (Mladenović & Litričin, 1993, str. 118 i 119) i time definiše sve muškarce kroz balkanistički diskurs primitivizma i agresije – dakle ne samo one koji učestvuju u ratu nego i one koji protiv njega demonstriraju. Ovakvim stavovima se generalno previđa da je ogromna većina muškaraca, aktivnih učesnika u ratu, bila ili mobilisana ili se uključila u nacionalne vojske tek kad im je rat bukvalno došao do kućnog praga nemajući mnogo izbora; da su muškarci bili

mnogobrojniji ne samo među mučiteljima nego i među zarobljenicima po ratnim zatvorima i logorima; i da su bili izloženi najrazličitijem ratnom nasilju uključujući i seksualno.¹⁷

Takođe se previđa činjenica da su određene grupe žena sticale, i još uvek stiču privilegije upravo kroz društvene lomove, tranziciju i rat, i da je veliki broj žena, pa i nacionalistički orijentisanih feministkinja, podržavao rat. Radikalne feministkinje smatraju da su nasilje i nacionalizam u suprotnosti sa ženskim socijalnim delanjem i primere ženskog učestvovanja u nacionalističkim pokretima i politici nasilja vide ne kao izvornu političku angažovanost nego kao rezultat izmanipulisane ženskosti – ‘one’ koja dela u okviru muškog političkog projekta. Tako je u nacionalističkom feminizmu u Hrvatskoj, kao i u ženskom nacionalizmu u Srbiji i ostalim prostorima bivše Jugoslavije, dugo bio negiran karakter specifičnog, ženskog, političkog angažmana. Nacionalističke feministkinje su opisivane kao ”izmanipulisne” i “uhvaćene u zamku” (Borić, 1997:41), kao one koje “potpadaju pod uticaj nacionalizma” (Milić, 1993) ili su pak reči akter i delanje stavljane pod navodnike kad se govori o aktivnostima ovih žena (kao u: Korać, 1993). Isti princip je primenjivan i u govoru o ženama koje su bile profesionalne političarke (što se vidi iz primera Drakulićkinog pisanja o Biljani Plavšić i Miri Marković). Time se dihotomija ženske žrtve i muške agresije očuvala, doprinoseći očuvanju balkanističkog diskursa u feminističkom pismu o ratu.

Zaključci

Naša analiza ukazuje da feminizam, ili bar oni njegovi oblici skloni radikalizmu i esencijalizmu, olako prihvata i proizvodi balkanizam. Feministkinje u bivšoj Jugoslaviji su umnogome doprinele kritici patrijarhalnog karaktera rodnih odnosa u socijalističkoj praksi (od državnih institucija do porodice), koji su bili u suprotnosti sa zvanično proklamovanom socijalističkom ideologijom o ženskoj emancipaciji. Međutim, mnogim današnjim feminističkim studijama kako socijalističke prošlosti tako i postsocijalističke sadašnjosti dominira pojednostavljena dihotomna slika rodnosti i rodnih odnosa: naspram muškarca koji poseduje svu socijalnu i političku moć stoji preumorna žena pod duplim i troduplim teretom obaveza u porodici i na radnom mestu, marginalizovana politički i viktimizirana ratom. Ovakva slika nosi poruku o ekonomskoj eksploatisanosti, političkoj podređenosti i ratnoj viktimizaciji svih žena i onipotentnosti i nasilju kao karakteristikama svih muškaraca.

Ta rodna dihotomija, koja je postojala kako u zapadnoj tako i u jugoslovenskoj feminističkoj kritici socijalizma, umnogome je postala podloga feminističkih analiza nacionalizma i ratnog nasilja. U mnogim feminističkim

razmatranjima o ženi i ratu na prostorima bivše Jugoslavije dominira slika žene žrtve. Ono što je ranije posmatrano kao ženska podređenost socijalističkom/institucionalnom patrijarhatu pretvorilo se u sliku o direktnom muškom/nacionalističkom/militantnom nasilju nad ženama.

Ratna silovanja u Bosni i Hrvatskoj otvaraju vrata balkanističkim diskursima. Na taj način tradicija, patrijarhat i agresija (naglašeni kao 'specifično balkanskog tipa' – vidi Duhaček, 1993) predstavljaju kontekst kako za feminističke analize nacionalizma na ovim prostorima tako i za reinterpetaciju rodni odnosa kroz pojmove konflikta i nasilja. Nažalost, feministički radovi sa prostora bivše Jugoslavije se nisu bavili teorijskim promišljanjem kategorija nacionalizma, Balkana i ratnog nasilja pre jugoslovenskog raspada. To znači da se te kategorije pojavljuju ili kao više-manje samorazumljive i transparentne, ili dobijaju teleološko značenje, te se nacionalizam, rat i Balkan poistovećuju i međusobno proizvode.

Predstava o ženi žrtvi povezuje u jednu celinu feminističke analize ratova i nacionalizma, s jedne strane, i postsocijalističke 'transformacije', s druge strane, na prostorima bivše Jugoslavije. Njoj komplementarna je predstava o ženi kao mirotvorki koja takođe povezuje ova dva diskursa. Pošto se mirotvorstvo poistovećuje sa feminizmom, ženskom principu se, na taj način, istovremeno i pripisuje i suprotstavlja feministički princip tako što se feminizmu daje privilegovan status kao jedinoj legitimnoj formi socijalnog delanja žena dok se istovremeno svim drugim oblicima političkog angažovanja žena osporava legitimitet autentičnog ženskog delanja.

Ekspolatacija, podređenost i viktimizacija su sigurno sastavni deo života mnogih žena na prostorima bivše Jugoslavije. Međutim, svodenje celokupnog ženskog života na samo te odrednice previđa kako sposobnost, rezultate i raznovrsnost ženskog delanja u društvu, tako i činjenicu da su kroz ekonomske i političke lomove Jugoslavije u poslednjih 15 godina mnogi muškarci takođe bili gubitnici, a određene žene profitirale.

Knjige Slavenke Drakulić se posebno karakterišu balkanizmom. Njeni radovi o socijalizmu, post-socijalizmu i ratu u bivšoj Jugoslaviji nedvosmisleno ukazuju na postepenu ali jasnu promenu u predstavljanju karaktera ljudi i društva koje opisuje. Naročito u delima pisanim za čitaoce sa Zapada, ona koristi ne samo hladnoratovske stereotipe o Istočnoj Evropi, nego i balkanistički diskurs kroz koji se Jugoslavija i njena celokupna istorija zamišljaju kroz muški primitivizam i nasilje, i žensku viktimizaciju. U njenim radovima se jasno vidi diskursna tranzicija od Jugoslavije prema Balkanu, od specifičnosti jugoslovenskog socijalizma ka uniformnosti hladnoratovskih stereotipa o komunizmu. Žene u njenim ranim radovima još ponekad imaju političku svest, da bi u kasnijim radovima postale gotovo isključivo žrtve. Muškarci se transformišu od građana u političke zombije, od romantizovanih

ratnika u monstrume. To pisanje, mi bismo rekle, nije samo rezultat oportunog prihvatanja zapadnih diskursa, već jedan aktivan doprinos tim diskursima.

Drakulićka nije jedina koja tako piše, ali su njeni radovi najpoznatiji u inostranstvu i nose auru autentičnosti i dokumentarnosti. Svođenjem jugoslovenskog socijalizma na totalitarizam, Drakulićka negira svoju sopstvenu ulogu u kritici tog socijalizma. Svođenjem podneblja na mržnju i primitivizam, ona negira i svu lepotu svog literarnog rada koji je proizišao iz tog podneblja. Poricanje političke svesti i angažmana žena bivše Jugoslavije u njenim radovima je samoporicanje, jer Drakulićka je bila prominentna članica pokreta kojem je angazman – a ne čekanje na poklonjeno – bila karakteristika. Konačno, prihvatanjem slike nasilja i brutalnosti kao jedine istine o muškarcima bivše Jugoslavije Drakulićka negira sve one muškarce čiji su životni izbori tokom rata bili nenasilje, mir i ljudsko dostojanstvo. Zbog svega toga njeno pisanje predstavlja težak emotivni i intelektualni udarac feminizmu na prostorima bivše Jugoslavije.

Literatura

- Allcock, J. (1991) 'Constructing the Balkans'. Allcock J. B. & A. Young (eds) *Black Lambs & Grey Falcons. Women Travellers in the Balkans*, Bradford: Bradford University Press, str. 170-191
- Allcock J. B. & A. Young (eds) (1991) *Black Lambs & Grey Falcons. Women Travellers in the Balkans*, Bradford: Bradford University Press
- Antić, M. (1991) 'Democracy between tyranny and liberty: women in post-'socialist' Slovenia'. *Feminist Review* no 39: 149-154
- Bakić-Hayden, M. & Hayden, R. (1992) 'Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics'. *Slavic Review* 52(1): 1-16
- Bjelić, D. & Cole, L. (2003) 'Sexualizing the Serb'. D. Bjelic & O. Savic (eds). *Balkan as Metaphor*. Boston: IMT Press
- Borić, R. (1997) 'Against the war: women organizing across the national divide in the countries of the former Yugoslavia'. Lentin, R. (ed). *Gender and catastrophe*, London: Zed Books, str. 36-49
- Denich, B. (1974), 'Sex and Power in the Balkans', in Rosaldo M.Z. & Lampherte L. (eds.) *Women, Culture and Society*, Stanford: Stanford University Press, p. 243-263
- Denich, B. (1977), 'Women, Work and Power in Modern Yugoslavia', in Schlegel (ed.) *Sexual Stratification - A Cross-Cultural View*, Columbia University Press, p. 215-245
- Dijkstra, G. A. (1997), 'Women in Central and Eastern Europe: A Labour Market in Transition', in Dijkstra A. G. & Plantenga J, (eds) *Gender and Economics, A European Perspective*, London and New York: Routledge, pp.118-135,
- Drakulić, S. (1992) *How we Survived Communism and Even Laughed*, London: Vintage

- Drakulić, S. (1993.) 'Women and the new democracy in the former Yugoslavia'. Funk, N. & Mueller, M. (eds) *Gender Politics and post-communism*, New York: Routledge str. 123-130
- Drakulić, S. (1993a) *Balkan Express. Fragments from the other side of war*, London: Hutchinson
- Drakulić, S. (2004) *They would never hurt a fly. War Criminals on Trial in The Hague*, London: Abacus
- Duhaček, D. (1993) 'Women's time in former Yugoslavia'. Funk and Mueller (eds) *Gender Politics and post-communism*, New York: Routledge, str. 131-137
- Einhorn, B. 1993, *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe*, London: Verso
- Funk, N. & Mueller, M. 1993, *Gender Politics and post-communism Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, London & New York: Routledge
- Gal, Susan & Gail Kligman, 2000, *The Politics of Gender After Socialism, A comparative-historical essay*, Princeton, NJ.: Princeton University Press
- Gutman, R. 1993, 'Foreword', in Stiglmeier, A. ed. *Mass rape - The War against Women in Bosnia-Herzegovina* pp.ix-xv
- Helms, E. (1998), *Representation of wartime rape in Bosnia-Herzegovina: Nationalism, feminism and international law*. University of Pittsburgh, MA Thesis
- Hughes, M. D., Mladenović, L. & Mršević, Z. (1995) 'Feminist resistance in Serbia'. *European Journal of Women Studies*, 2(4): 509-532
- Jambrešić-Kirin, R. (2000) 'Personal Narratives on War: A Challenge to Women's Essays and Ethnography in Croatia'. Slapšak (ed) *War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*, Ljubljana: Topos & ISH, str. 285-322
- Kohn, E. (1994) 'Rape as a Weapon of War: Women's Human Rights during the Dissolution of Yugoslavia'. *Golden Gate University Law Review*, 24: 199-221
- Korać, M. 1993, 'Serbian Nationalism: Nationalism of My own People', *Feminist Review* 45: 108-112
- Krass, C. (1994) 'Bringing the Perpetrators of Rape in the Balkans to Justice: Time for an International Criminal Court'. *Denver Journal of International Law and Policy* 22(2/3): 317-374
- Liht, S. & Drakulić, Slobodan (1997) 'Kad je ime za mirovnjake bilo žena: rat i rod u bivšoj Jugoslaviji'. *Ženske studije*, (7): 5-34
- Milić, A. (1993) *Žene, politika porodica*. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog Fakulteta
- Mladenović, L. & Litričin, V. (1993) 'Belgrade feminists 1992: separation, guilt and identity crisis'. *Feminist Review*, no 45, pp.113-119
- Mladenović L. (2001) 'Caring at the same time: on feminist politics during the NATO bombing of the FR of Yugoslavia and the ethnic cleansing of Albanians in Kosovo, 1999'.

- Meintjes, S. A. Puillay & M. Turshen, (eds). The aftermath. Women in post-conflict transformation. London: Zed Books, str. 172-188
- Mršević, Z. (2000) 'War makes us Feminists'. S. Slapšak (ed.) War Discourses, Women's Discourses. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, str. 330-342
- Munk, E. (1994) 'What's Wrong with this picture'. The Women's Review of Books, XI(6):5-6
- Said, E. (1978) Orientalism, New York: Vintage Books
- Sklevicky, L. (1987), (ed) Žena i društvo: Kultiviranje Dijaloga, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
- Sklevicky, L. (1989), 'Emancipated Integration or Integrated Emancipation: The Case of Post-Revolutionary Yugoslavia', in Angerman et al. Current Issues in Women's History, London: Routledge, pp. 93-108
- Spasić, I. (2000) 'Woman-Victim and Woman-Citizen: Some thoughts on the "Feminist" Discourse on War'. Slapšak (ed) War Discourse, Women's Discourse. Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia, Ljubljana: Topos & ISH, pp. 343-358
- Spasić, I. (2005) "Prevoditi i pisati sociologiju", Mostovi, god. XXXIII br. 131-132, jul-decembar, str. 168-178.
- Stiglmeier, A. (1993) Mass Rape - The war against Women in Bosnia-Herzegovina, Lincoln and London: University of Nebraska Press
- Todorova, M. (1997) Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press
- Watson, P. (1993), 'The Rise of Masculinism in Eastern Europe', in New Left Review, 198:71-82
- West, R. (1969) Black Lamb and Grey Falcon. Penguin Books
- Zajicek, A. & Calasanti, T.M. (1998), 'Patriarchal Struggles and State Practices, A Feminist, Political-Economic View', in Gender and Society, 12(5): 505-527
- Žarkov, D. (2006), 'Towards a New Theorizing of Women, Gender, and War'. Lorber, J., M. Evans, & K. Davis (eds) Handbook of Women's and Gender Studies, London: Sage , pp. 214-233
- Žarkov, D. (u pripremi), The Body of War: Media, Ethnicity and the Break-Up of Yugoslavia, Durham: Duke University Press

Napomene

-
- ¹ Zahvaljujemo urednici i komentatorima na konstruktivnim sugestijama koje su ovaj tekst učinile boljim. Odgovornost za propuste, međutim ostaje naša.
- ² Među radovima žena koje su putovale balkanskim prostorima čuven je rad Rebecce West (1969), prvi put objavljen još 1941 godine. Allcock & Young (1991) odaju priznanje tom radu u svojoj kolekciji koja se bavi ženama putnicama po Balkanu od sredine 19-og do sredine 20-og veka.

- ³ Vidi, na primer, radove Vere Erlich od domaćih autora, i nebrojene radove Joela Halperna i Eugena Hammela.
- ⁴ Kao što Bakić-Hayden & Hayden (1992) i neki drugi autori naglašavaju, severozapad bivše Jugoslavije je (u zapadnoevropskoj literaturi) bio mnogo ređe balkanizovan nego jugoistok. Radovi koji su ukazivali na civilizacijske, religijske, istorijske i ostale 'nepremostive' i 'suštinske' razlike između severozapada i jugoistoka bivše Jugoslavije su isuviše brojni da bi se ovde navodili. Za potrebe ovog teksta, mi ne ulazimo u te diskusije, već pratimo njihove odjeke i uticaje na feminističku literaturu.
- ⁵ Tokom 1993. i 1994. MacKinnon objavljuje tri teksta u pet minimalno izmenjenih verzija (dva u knjizi Stiglmyer 1993), gde analizira ženska ljudska prava, pornografiju i ratna silovanja u Bosni. U svim tim tekstovima prostori bivše Jugoslavije su potpuno svedeni na balkanističke predstave patrijarhalnosti, primitivizma i nasilja. Za kritiku vidi Munk (1994).
- ⁶ Vidi na primer Krass (1994) i Kohn (1994), i opet u knjizi A. Stiglmyer uvodni prilog Roya Gutmana (1993).
- ⁷ Za pregled feminističke literature o ratu vidi Žarkov (2006). Žarkov čak tvrdi da su ratovi u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi doveli do drastične promene u zapadnim feminističkim studijama rata uopšte, jer je žensko iskustvo rata svedeno na iskustvo žrtve (i to posebno žrtve silovanja), dok je proučavanje rodno specifičnog nasilja svedeno na proučavanje seksualnog nasilja. U južnoazijskoj feminističkoj literaturi, na primer, to nije slučaj. Tamo se umnogome proučava ženska podrška i učesče u (ratnom) nasilju i nacionalizmu/komunalizmu (žena vojnkinja i učesnica separatističkih, militantnih, nacionalističkih i komunalnih pokreta), kao i ostali oblici rodnog nasilja (naročito ekonomski).
- ⁸ Feminističke analize jugoslovenskog socijalizma su isuviše mnogobrojne i raznovrsne, kako među stranim tako i među našim autorkama, da bismo ih ovde navodile. Ipak, nekoliko istaknutih naših i stranih radova: Denich, 1974 i 1977; Sklewicky 1987 i 1989; Duhaček, 1993.
- ⁹ Watson (1993) na primer govori o maskulinizaciji.
- ¹⁰ Vidi, na primer, radove u kolekcijama Einhorn (1993), Funk & Mueller (1993), Gal & Kligman (2000) kao i radove Dijkstra (1997) i Zajicek & Calasanti (1998).
- ¹¹ Ovde je Slovenija donekle izuzetak.
- ¹² Za pregled domaće i strane feminističke literature o (jugoslovenskom) nacionalizmu vidi Žarkov (u pripremi).
- ¹³ Ovde smo se koristile engleskim izdanjem iz 2004, a ne *Feral Tribunovim* hrvatskim izdanjem *Oni ne bi ni mrava zgazili* (2003).
- ¹⁴ U ovom radu preuzimamo terminologiju koju predlaže Spasić (2005) za inače teško prevodive i u našoj sociološkoj literaturi neujednačeno a često i neadekvatno prevodene pojmove *agency* (akter) i *action* (delanje).
- ¹⁵ Vidi izuzetnu analizu Jambrešić-Kirin (2000).
- ¹⁶ Za kritiku takvih tvrdnji vidi Spasić (2000). Ona kao prvo stavlja pod upitnik takve tvrdnje a kao drugo analizira moguće uzroke veće ženske vidljivosti i mobilnosti u antiratnom pokretu.
- ¹⁷ O seksualnom nasilju tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji i pregledu domaće i međunarodne feminističke literature koja se time bavila vidi Helms (1998) i Žarkov (u pripremi).